

De vlucht naar Egypte

door JAAP LEEUWENBERG

Een van de beeldhouwwerken, die in de verzameling van middeleeuwse kunst in het Rijksmuseum immer weer de aandacht trekt, is een Moeder met haar Kind, gezeten op de rug van een stapvoets gaande ezel. De charme, die van deze groep uitgaat, schijnt zowel jong en oud, leek als kenner te fascineren (afb. 2). Men ondergaat bij dit beeldhouwwerk niet het spel van afwisselende volumes, geraffineerde contouren of van de rhythmische verdeling van vlakken en lijnen, maar hier geniet men een folkloristische, een intiem-huiselijke weergave van het dier en zijn berijdstster, de naief-kinderlijke Moedergods, die in zich zelf lachend, haar popachtig wikkelkind vast in de armen sluit. In deze groep, waaraan alle gekunsteldheid vreemd is, wordt die moeizame tocht naar Egypte op echt Hollandse manier verhaald: de ezel, loom van tred, peinzend over zijn heilige last; Maria in haar grote eenvoud, frontaal geplaatst op de naar links voortschrijdende ezel, die door een vrouw bereden, hier als telganger – naar het gebruik dier tijden – is afgebeeld¹.

Deze groep werd om haar grootte en haar zeldzame voorstelling immer als een phenomenon onder de beeldhouwwerken beschouwd. En terecht, daar men voor kort nauwelijks enige voorbeelden kende, waarmede zij kon worden vergeleken. Een aankoop van een tweede 'Vlucht' deed nog eens extra de aandacht op dit thema vestigen.

Als bijzondere omstandigheid moet worden vermeld dat de herkomst van de groep in het Rijksmuseum, in tegenstelling tot die van vele andere beeldhouwwerken, bekend is. In 1903 werd het stuk door het Rijk voor f 250,- aangekocht van de Gemeente Wijk bij Duurstede, alwaar het in dat jaar door pastoor Pruyn op de zolder van het Raadhuis was aangetroffen². Op welke wijze de groep in het Raadhuis is terecht gekomen, is niet meer na te gaan. Het is echter een meer voorkomend feit dat gedurende de beeldenstorm de vreeschap zich over de voorwerpen uit kerken ontfermde en deze in het stadhuis deed bergen. Op deze wijze

Afb. 1. *Eikenhout, gepolychromeerd, b. 51*
Noord-Nederlands p.m. 1510, Emmerik

¹) Catalogus van de Beeldhouwwerken in het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 1915, nr. 163. D. P. R. A. Bouvy, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, 1947, blz. 154. J. J. M. Timmers, *De Schoonheid van ons Land; Houten beelden*, 1946, nr. 78. ²) Mededeling verstrekt door de gemeentesecretaris van Wijk bij Duurstede.

Afb. 2.

*Eikenhout, gepolychromeerd,
h. 106, Utrecht (?) p.m. 1510,
Rijksmuseum*

werden bijvoorbeeld het grote drieluk van Lucas van Leyden en de twee kleinere van Engelbrechtsz voor vernietiging behoed, waardoor zij thans in het Museum 'De Lakenhal' kunnen tentoongesteld.¹ Het is daarom ook zeer waarschijnlijk dat deze houtsculptuur om dezelfde redenen op de zolder van het gemeentehuis is verzeild geraakt.

Maar ook een andere, minder waarschijnlijke, mogelijkheid staat te bezien. Heeft deze groep eens behoort tot de inventaris van een der Bourgondische bisschoppen residerende op het kasteel Duurstede dat vlak bij Wijk bij Duurstede is gelegen?² Wij hebben het reeds gezegd; de groep werd immer als een merkwaardig geval beschouwd. Een 'Vlucht' van deze afmeting is nog niet aangetroffen. Ook bleef het een raadsel met welk doel het werk is ontstaan, daar het voor processies geen dienst kan doen en als wandfiguur werd opgevat, gezien de afgeplatte achterzijde. Het enige waartoe men inmiddels kwam, is de groep niet langer als een product uit het Neder-Rijns gebied te beschouwen, doch als een werk van Noord-Nederlandse herkomst, dat afkomstig zou kunnen zijn uit een Utrechtse werkplaats. Het is aan te

¹) Een frappant voorbeeld van een dergelijke 'kunstbescherming' vindt men opgetekend in het dagboek van de Zwolse pastoor Arnold Waeyer. Deze pastoor heeft in 1672, toen de bisschop van Münster met zijn legers in samenwerking met die van Lodewijk XIV, de stad voor enige jaren bezet hield, twaalf apostelbeelden, twee kelken en drie kazuifels, die aldaar op het raadhuis waren opgeborgen, opgeëist. Zie G. H. Meijer O.P., Arnold Waeyer, Nopende het Aertspriesterschap van Swolle. . . blz. 214. ²) H. Hijmans, Wijk bij Duurstede, 1951, blz. 110, vermeldt de 'Vlucht' als afkomstig zijnde uit de inventaris van Philips van Bourgondië. Deze opmerking schijnt bij nader onderzoek te weinig zekerheid te bevatten.

nemen dat een St. Jozef Maria zal zijn vooraf gegaan. Wij vragen ons nog af of het het hoofdtafereel vormde van een altaaropstand of retabel.

Toch blijkt deze groep niet geheel een unicum te zijn. Te Emmerik, bij de pastoor van de St. Martinikerk, bevindt zich thans eveneens een Vlucht naar Egypte, welke, alhoewel van veel kleiner formaat, een zekere verwantschap vertoont met die in het Rijksmuseum¹ (afb. 1). De ezel gaat eveneens naar links en Maria, driekwart frontaal geplaatst en gehuld in een ruime mantel, houdt ook het wikkkelkind in de rechter arm, bovendien is het eveneens als hoogrelief gedacht. De fijne uitbeelding der gezichtjes, evenals het gehele karakter van deze groep, geven genoeg aanleiding haar als een Noord-Nederlands werk te beschouwen, daar de stijl eerder in deze richting dan naar het Oosten wijst.²

Als derde voorbeeld moet een blaasbalg worden genoemd, welke eveneens in het Rijksmuseum aanwezig is. Op het hier afgebeelde détail (afb. 3) ziet men de Moeder Gods ruglings naar de beschouwer geplaatst, vooraf gegaan door de in verering naar haar opziende Jozef. Ook dit relief kan, gezien zijn verwantschap met Utrechts beeldhouwwerk, als Stichts worden beschouwd.

De 'Vlucht naar Egypte', die allereerst in de vroege handschriften der Xe eeuw en later o.a. op de kapitelen der Franse kathedralen en vervolgens door Giotto in fresco

1) Katalog der Jahrtausend-Ausstellung der Rheinlande im Köln, 1925, Raum 20, T. 40. A. Kamphausen in Die Niederrheinische Plastik im 16. Jahrhundert (1931) blz. 11, afb. 9 beschouwt het stuk eveneens als Noord-Nederlands werk uit het begin van de XVIe eeuw. 2) Als voorbeeld van verplaatsing van West naar Oost kan worden opgemerkt, dat tijdens de Reformatie Jacob Buyck, pastoor van de Oude Kerk te Amsterdam, uitwek naar Emmerik en de Amsterdamse burgemeester Cornelis Jacobsz Brouwer Bam met zijn familie naar Calcar; de laatste met medeneming van de grote zilveren monstrans, afkomstig uit de Oude Kerk, thans te Calcar bewaard. Te Zyfflich o.a., juist over de grens bij Nijmegen, treft men nog een Utrechtse beeldengroep aan. Genoemde voorbeelden maken het waarschijnlijk dat dit ezeltje uit Westelijke richting zou kunnen afkomstig zijn.

Afb. 3. *Détail blaasbalg, Eikenbout, sporen van polychromie, h. 42, Utrecht p.m. 1510, Rijksmuseum*

Afb. 4. Hout, gepolychromeerd, b. 76. Westfaals p.m. 1520, Dattlen

te Padua in deze vorm werd afgebeeld, schijnt in de volgende eeuwen ook in de Lage Landen populair te zijn geworden. Als miniatuur in de 'Belles Heures' van de hertog van Berry en op Broederlam's luiken uit 1393 aan de altaarkast van Jacques de Baerze wordt de Vlucht naar Egypte een aanzienlijke plaats ingeruimd. Veel later beeldt Jan Joest van Calcar haar in het groot af op een veelluik, dat de bisschop van Palencia in 1505 voor zijn kathedraal bestelde. Ook bij de Noord-Nederlander Gerard David, die in de Zuidelijke Nederlanden werkzaam was, komt de groep tweemaal voor in het landschap dat als achtergrond dient voor een Madonna, die het grootste deel van het middenveld beheerst. In Patiniers landschappen ziet men dit onderwerp in het klein herhaaldelijk uitgebeeld. De Leidenaar Engelbrechtsz beeldt haar weer af in zijn 'stenen' omlijsting, die een Bewening omgrent, zoals dit ook het geval is bij de omlijstingen van Zuid-Nederlandse altaarkasten, de z.g. retabels, die op het beeldhouwwerk van kerkportalen teruggaan¹.

Het onderwerp was ogenschijnlijk bij de laat-middeleeuwse beeldensnijders in de Nederlanden meer populair dan daar buiten. In Duitsland is mij uit deze periode slechts één 'Vlucht' bekend, nl. die in het Westfaalse plaatsje Dattlen, ten Noorden

¹) Waarschijnlijk stamt de 'Vlucht' in het museum te Aken ook uit een omlijsting van een Zuid-Nederlandse altaarkast: vgl. H. Schweitzer, Die Skulpturensammlung im Städtischen Suermondt-Museum zu Aachen (1910), afb. T. LXIII.

Afb. 5. Eikenhout, b. 46. Noord-Nederland p.m. 1510, Rijksmuseum. (Detail afb. omslag)

Afb. 6. Kopergravure van Martin Schongauer

van Dortmund, waar Maria op de ezel, voorafgegaan door St Jozef, als twee losse figuren zijn uitgebeeld (afb. 4). Zonder twijfel moet deze Westfaalse beeldsnijder Nederlandse voorbeelden hebben gekend en zullen waarschijnlijk enige attributen, w.o. het kerkboek van Maria, en ook haar zwaar bewerkte mantelzoom, tot diens inventie moeten worden gerekend.

Een recente aankoop voor het Rijksmuseum geeft een complete groep te zien, waarbij St Jozef dus niet ontbreekt. Gelijk het reeds besproken beeldhouwwerk zal dit eens gepolychromeerde stuk evenzeer tot een groter geheel, een retabel of altaarkast, hebben behoord daar het als relief is opgevat (afb. 5). Maria, frontaal geplaatst op de naar links voortschrijdende ezel, houdt in beide armen het Kind dat met haar hoofddoek speelt; St Jozef, als een oude voedstervader, draagt aan zijn staf het etenskorfje, waaruit een stuk linnen hangt, terwijl hij zijn ezeltje aan een koord voorttrekt¹. Deze groep met haar pittige volkstylen sluit zich aan bij de reeds besprokene; het vertoont eveneens een Noord-Nederlands karakter en zou in een Utrechtse werkplaats kunnen zijn ontstaan.

Het is genoeg bekend dat houtsneden en kopergravures invloed hebben uitgeoefend op de werken van schilders en beeldhouwers. De kopergravure van Schongauer, die de Vlucht weergeeft, ontstaan tussen 1470-1475 (afb. 6) en waaraan wel zeker een Zuid-Nederlands voorbeeld ten grondslag lag, moet indertijd zeer in de smaak zijn gevallen. Zelfs Dürer's prent van 1502/3 met dezelfde voorstelling, waarop Maria eveneens met de rug naar de beschouwer is gekeerd, blijkt afhankelijk te zijn van Schongauer's werk. Door de Amsterdamse schilder Jacob Cornelisz van Oostanen werd de Vlucht op drie

¹) Enige herstellingen heeft het werkje in de loop der tijden ondergaan. De linker voorpoot van de ezel, de draagstok van St. Jozef, het koordje en het middelste gedeelte en linker uiteinde van het grondje zijn de voornaamste latere toevoegingen.

verschillende manieren in prent gebracht, nl. in 1507, 1511 (afb. 7) en 1521. Bij twee van deze prenten kan men waarschijnlijk de invloed van de Duitse graveurs aannemen¹. Het genoemde schilderij van Jan Joest uit 1505 gaat niet op de prent van Dürer, maar op die van de oudere Schongauer terug. Dit is eveneens het geval bij de blaasbalg, die een Nederlandse houtsnijder vervaardigde, én bij een groep van een Spaanse meester, die Schongauers prent in alle details volgt (afb. 8).

Bij de nieuw aangekochte groep is geen directe invloed van Schongauer noch van Dürer te ontdekken; het karakter van het beeldhouwwerkje, evenals enige details, doen het meest denken aan Jacob Cornelisz's prent uit 1511. Of het houtsculptuurtje voor die datum of daarna is ontstaan, kan niet met zekerheid worden uitgemerkt².

Afb. 8. Hout, gepolychromeerd. Spaans, 1490-1510, New York, Courtesy of the Metropolitan Museum of Art.

¹) K. Steinbart, Das Holzschnittwerk des Jacob Cornelisz van Amsterdam, 1939, nr. 6, afb. I; nr. 15, afb. blz. 31; nr. 61, afb. XIII. ²) In het kort iets over de iconographische uitbeelding bij de afgebeelde prent en de plastiek: De Vlucht naar Egypte, die slechts bij Matheus in het kort voorkomt, wordt uitvoerig verhaald in de Apocriefe Geschriften. De wonderdadige palmboom buigt zijn stam om Maria's honger te stillen (bij Schongauer); toen de Heilige Familie op haar vlucht in de tempel van Heliopolis kwam om er te bidden, braken de afgodsbeelden in stukken (vrij gevolgd op de blaasbalg); Maria liet een zaaier van tarwe aan haar vervolgers zeggen: 'De lieden, die U zoekt, gingen hier voorbij toen ik zaaide'. Daar het tarwe nu die zelfde nacht was volgroeid, kon de maaier de volgende ochtend haar vervolgers met dit antwoord op een dwaalspoor leiden, waardoor zij hun achtervolging staakten.

Afb. 7. Jacob Cornelisz.

van Oostsanen (houtsneede)